

Das Haus der Frau i les vinyetes filatèliques feministes a la Fira Internacional de Leipzig de 1914

PAU MEDRANO-BIGAS

El passat 2024 es van complir cent deu anys de la important Internationale Ausstellung für Buchgewerbe und Graphik, coneguda també pel seu acrònim BUGRA, que va tenir lloc a Leipzig entre principis de maig i finals d'octubre de 1914. La fira commemorava el 150è aniversari de la fundació de la Königlische Akademie für Graphische Kunste und Buchgewerbe, creada el 1764, i pretenia mostrar al món la puixança de la indústria alemanya en les arts gràfiques enfront de la francesa i anglesa, antany dominadores. Leipzig, població destacada ja en aquesta època per l'organització de grans esdeveniments de tota mena i pels seus recintes firals i infraestructures, assolí llavors la xifra de 600.000 habitants, convertida en una de les principals ciutats alemanyes i rivalitzant amb Berlín com a capital del llibre i de l'edició.

A l'exposició van participar vint-i-dos països, cinc (Itàlia, França, Àustria, Rússia, Anglaterra) amb pavellons propis, mentre que una fracció de la resta es va agrupar al Pavelló Internacional. L'interès estranger per l'esdeveniment va anar minvant a mesura que avançava el clima prebèl·lic; l'inici de les hostilitats, que esdevindrien la Primera Gran Guerra, va marcar un punt d'inflexió. Les seccions dels països aliats (Bèlgica, França, Anglaterra i Rússia) es van retirar de la mostra al juliol.¹

ELS REKLAMEMARKEN, ELEMENTS DE PROMOCIÓ

És precisament en la difusió d'aquest tipus d'esdeveniments on, entre mitjans i finals del segle XIX, se situa l'aparició d'un nou suport promocional: les vinyetes filatèliques (conegudes com a *reklamemarken* en alemany). Aviat, i especialment després del canvi de segle i durant les primeres dècades del segle XX —gràcies també al desenvolupament de les arts gràfiques i especialment de la litografia—, el seu ús promocional es va estendre també per a fins publicitaris (venda de productes i serveis) i propagandístics (missatges ideològics i campanyes institucionals). Els *reklamemarken* imitaven l'aspecte dels segells oficials emesos pels serveis de correus —engomats i amb el seu dentat de contorn, fruit de les perforacions fetes per separar-los fàcilment— però, al contrari que aquests, no tenien valor postal. Manllevant aquesta disfressa, viatjaven gratis, com polissons, enganxats en sobres, targetes postals, paquets i tota mena de correspondència, difonent el seu missatge.

A causa de la seva mida reduïda, el disseny d'aquests cartells en miniatura recorria a un grafisme sintètic, senzill, directe i cridaner, colorista, una adaptació a escala dels principis bàsics del Plakatstil [Estil del cartell]. El terme *reklamemarke* té la seva correspondència en anglès: *poster stamp*

i el també utilitzat *cinderella* [Ventafocs]. El primer fa al·lusió directa a la similitud amb els germans grans, els cartells de dimensions generoses, mentre que el segon reflecteix la humilitat d'aquest diminut suport anunciador, metafòricament lligat al paper de la protagonista del conte popular.

EL CARTELL OFICIAL DE L'EXPOSICIÓ

Per anunciar la Internationale Ausstellung für Buchgewerbe und Graphik es van emetre diverses sèries de vinyetes, entre les quals destaca la que reproduïx el cartell oficial —del qual es van imprimir 100.000 exemplars—, encarregat al dissenyador i tipògraf Walter Tiemann (1876-1951), que també va exercir de professor a la Königl. Akademie, on seria el director el 1920.² El cartell combina el text promocional amb la imatge de Prometeu, el tità de la mitologia grega, portant la seva flamejant torxa

Fig. 1. El cartell de Tiemann es va adaptar al format de vinyeta imprimint-se versions amb el text traduït a tretze idiomes. Damunt d'aquestes línies, d'esquerra a dreta: alemany, esperanto, japonès, anglès i francès.

a lloms d'un griu negre que descendeix del cel dels déus a la terra dels humans. (fig. 1) Aquesta bèstia híbrida, amb cap, potes davanteres amb urpes i ales d'àliga i cos, potes del darrere amb urpes i cua de lleó, s'utilitzava com a distintiu del gremi d'editors i impressors des d'aproximadament els segles XVII i XVIII.

La construcció al·legòrica podria interpretar-se com els progressos de la civilització —Prometeu va crear del fang a l'ésser humà i li va lliurar el foc— mitjançant la difusió del saber escrit i il·lustrat gràcies a la impremta i el llibre. El cartell de Tiemann es va imprimir, adaptat en forma de vinyeta filatèlica, en tretze idiomes diferents: alemany, castellà, xinès, danès, esperanto, francès, holandès, anglès, italià, japonès, portuguès, rus i suec.

Figs. 2-3. Dos exemples de la sèrie de vinyetes emeses el 1914 per la Königl. Akademie für Graphische Kunst und Buchgewerbe, presentant les figures de la patrona Minerva i l'animal mitològic del griu, emblema dels impressors.

El griu també formava part de la imatgeria corporativa pròpia de l'Akademie de Leipzig, com un dels atributs que acompanya la Palas Atenea, de la mitologia grega, i l'adaptació romana, Minerva, transformada en la deessa protectora de les arts i patrona omnipresent del centre educatiu. L'Akademie també va emetre aquell any 1914 una sèrie de vinyetes commemoratives, en alguna de les quals hi apareixien les figures de Minerva, Prometeu i el griu. (figs. 2-3)

LA SINGULARITAT DE DAS HAUS DER FRAU

Un dels centres neuràlgics de l'Exposició va ser Das Haus der Frau [La Casa de la Dona], un pavelló temàtic creat, finançat i gestionat íntegrament per dones relacionades amb les arts gràfiques, l'edició i el comerç del llibre. El projecte arquitectònic, obra d'Emilie Winkelmann, de Berlín, distribuïa els 2.400 m² en vint-i-cinc sales d'exposició i en una sala de te.³ Ja havien existit aquest tipus de pavellons femenins en mostres internacionals anteriors, com van ser, per exemple, el Pavillon der Frauenarbeiten de la Weltausstellung de Viena (1873), el Woman's Pavillion de la Philadelphia Centennial Exhibition (1876), el Woman's Building de la World's Columbian Exposition celebrada a Chicago (1893) i el Palais de la Femme de l'Exposition Universelle de París (1900). També va existir una Haus der Frau a l'exposició que la Werkbund alemanya –associació professional mixta, que agrupava arquitectes, dissenyadors industrials i gràfics i artistes– va organitzar a Colònia entre maig i octubre de 1914, coincidint amb la mostra de Leipzig.⁴

L'Exposició de Leipzig va ser una mostra internacional dedicada exclusivament a un sector específic, diferenciant-se dels esdeveniments esmentats, de caràcter genèric, i que va comptar amb un pavelló expositiu singular. En el recinte de La Casa de la Dona es reivindicava la important presència històrica femenina a la indústria gràfica i editorial, un assumpte que els darrers anys, afortunadament, ha estat abordat en profunditat per diferents autores en l'àmbit local de cada territori i amb ressò transfronterer.

Podem constatar, sense sorpresa, que el panorama del sector editorial que ens envolta actualment és majoritàriament femení, una realitat invisibilitzada durant dècades i en segles anteriors, en què els protagonistes masculins rebien tota l'atenció, eclipsant el paper crucial de les dones —treballant de manera individual o formant part d'equips i processos creatius i productius—, on sovint les «vídues de» i «filles de» assumien part de la feina dels negocis de llibreries, editorials i impremtes regentats per pares i marits i que passava a les seves mans un cop morts.⁵

Fig. 4. Portada del Katalog der internationalen Frauenliteratur im Haus der Frau auf der Weltausstellung für Buchgewerbe und Graphik Leipzig 1914, Mai-Oktober.

EL CATÀLEG DE LA CASA DE LA DONA

Aquesta reivindicació femenina era ben palesa, present al text introductori del catàleg *Das Haus der Frau a Wertaussstellung für Buchgewerbe und Graphik*, (fig. 4) font imprescindible per conèixer els detalls de l'esdeveniment i de les seves participants:

«El valor del pavelló de la Casa de la Dona resideix no només al propi encant i la bellesa artística que allotja, sinó sobretot al significat social que projecta una visió global del treball femení. L'objectiu és despertar la comprensió i l'interès per l'exercici seriós i capaç de les dones, a fi d'assolir un reconeixement general i obrir camí a noves professions. La diversitat del talent femení es posa de manifest tan en l'àmbit professional com en el domèstic; així es mostra en l'exposició. En disciplines com la fotografia i l'enquadració, les dones treballen avui dia amb criteri i habilitat».⁶

Les dades que ens aporta l'estudi del catàleg dona la xifra de més de seixanta dones involucrades en l'organització de *Das Haus der Frau*, incloent-hi les responsables de les diferents comissions i les col·leccionistes que van cedir obres per la mostra. Constatem també prop de set-cents artistes i artesanes representades, sovint amb més d'una peça exposada per persona. La tipologia d'oficis i professions era àmplia: Il·lustradores, grafistes, tipògrafes i cal·lígrafes, tècniques en impressió, gravadores, enquadradores, exlibristes, dissenyadores tèxtils i artesanes teixidores, dissenyadores de làmpades i mobiliari i arts decoratives, interioristes, fotògrafes, dissenyadores de publicacions musicals, editores gràfiques i documentalistes...

Segons es recull en el catàleg, les exposicions també mostraven obres destacables de dones autores d'èpoques passades i contemporànies, propietat de col·leccions privades i dels fons d'institucions públiques, així com una llarga llista de dones historiadores, llibreteres, bibliotecàries, editores de llibres i premsa periòdica, impressores, empleades de la indústria paperera i de les tintes. També es recullen aquelles empreses, negocis i institucions on la dona era propietària, estava al capdavant com a directora o ocupava un càrrec de responsabilitat.

LES DISSENYADORES PROTAGONISTES

Un cas veritablement singular del material promocional de *Das Haus der Frau* el constitueixen el conjunt de belles i elegants vinyetes, de gran qualitat gràfica, signades per diferents participants a *Das Haus der Frau*. És el cas de quatre dissenyadores, totes naturals de Leipzig i formades a l'*Akademie*: Gallwitz, Clarus, Rudolph i Schimz. Amb prou feines coneixem bocins de les seves vides i obres.⁷

Elsa Valentina Gallwitz (1879-?), pintora, dissenyadora i grafista, va ser una de les primeres dones admeses com alumna a l'*Akademie*, iniciant els seus estudis el 1905; aquest va ser el primer any en què es va obrir la matrícula a vint-i-set dones. La institució, fundada el 1764, havia mantingut una admissió estrictament masculina fins aleshores. El 1913, a un any de la commemoració del seu 150è aniversari, el nombre

Fig. 5. Dos fragments de la tira impresa en litografia amb les nou vinyetes de la sèrie dissenyada per Gallwitz.

d'estudiants era de cent trenta-quatre dones i cent setanta-vuit homes.⁸ Per a la promoció de la Casa de la Dona, Gallwitz va crear una sèrie de nou *reklamemarken* dedicat cadascun als diferents eixos temàtics d'aquestes exposicions, mostrant dones treballant en el seu context amb el títol *Sondergruppe Der Frau*: Comerç d'art (*Kunsthandel*), encuadernació (*Buchbinderei*), història (*Geschichte*), comerç de llibres (*Buch-Handel*), grafisme (*Graphik*), fotografia (*Fotografie*), producció de llibres: tintes i colors, paper, processos d'impressió, foneria de tipus (*Bucherzeugung: Farbenerzeugung, Papiererzeugung, Druckverfahren, Schriftgieszerei*), projectes i esbossos per a arts i manualitats (*Entwürfe Für Kunstgewerbe*) y formació i docència (*Unterricht*). (fig. 5)

Aquesta sèrie està tirada a set tintes (negre, gris, blau, groc ataronjat, canyella i rosa pal). A la síntesi gràfica imposada per aquest suport de dimensions reduïdes s'uneixen unes il·lustracions en què es limita l'ús de les línies de contorn i s'utilitzen taques de color continu, denses i sense trames, per definir i separar les figures i els espais. Al peu surt la signatura identificativa del taller que les va reproduir: es tracta de la impremta i litografia H. F. Jütte, fundada el 1873 per Heinrich Ferdinand Jütte a la mateixa ciutat de Leipzig.

Fig. 6. Sèrie completa de quatre vinyetes filatèliques amb variació de tintes, obra d'Alice Clarus.

Alice Clarus (1887-1967), la més coneguda i estudiada d'aquest grup de dones, va ser pintora, il·lustradora de llibres i artista gràfica. Al pavelló de Das Haus der Frau es va fer càrrec de l'interiorisme i la disposició de la sala dedicada a la fotografia i les arts de reproducció.⁹ Clarus va signar la sèrie de quatre *reklamemarken* titulada *Sonderausstellung. Diu Frau im Buchgewerbe*. S'hi reproduceix la figura de la patrona Minerva circumscrita en una orla decorada acompanyada de text. El mateix disseny es repeteix a cada vinyeta, únicament variant el color; estan impreses en negre i en un to pastel diferent en cada cas: rosat, verd, taronja i violeta. (fig. 6)

Figs. 7-8. Dos fragments de la tira impresa en cromolitografia que mostren les set vinyetes filatèliques obra de diferents dissenyadores: dues de Louise Rudolph, tres d'Adelheid Schimz i les dues restants sense identificar.

Louise Rudolph (1884-?) va ser pintora, encuadernadora artesanal, cal·lígrafa i retolista i professora de tipografia. Rudolph va signar dues vinyetes: *Statistik* presenta una composició de tipografia retolada emmarcada per una orla; i *Presse* mostra una ploma d'ocell sobre fons blau simbolitzant l'escriptura. (fig. 7)

Adelheid Schimz (1889-?) va exercir de grafista, il·lustradora, professora de dibuix i exlibrista. Schimz va dissenyar tres vinyetes: *Musiku Verlag* té dos putti com a protagonistes, un tocant la flauta i l'altre subjectant la partitura, flanquejats per ocells que trinen; *Schreibwesen* retrata una dona escriptora al costat d'un enorme tinter i la ploma d'escriure; i *Reklame*, que presenta Palas Atenea/Minerva sostenint a la mà una petita figura de Nike, deessa alada de la victòria. (fig. 8)

Les altres dues vinyetes filatèliques que completen la tira —les set van ser estampades a la mateixa planxa— no han pogut ser atribuïdes. La primera, *Das Haus der Frau*,

reproduceix la façana del pavelló; no està signada, encara que per l'estil gràfic bé podria ser obra de Gallwitz. L'altra, *Buechereien und Sammelwesen*, està signada com a «G. D.», unes sigles que no ens han permès identificar la dissenyadora responsable.

Tant Elsa Gallwitz com Adelheid Schimz van ser membres de la Deutscher Werkbund (DWB) fundada el 1907 a Munic, una associació de professionals i empreses que reivindicava el protagonisme de les arts creatives, l'arquitectura, el disseny industrial i gràfic i els oficis artesanals, advocant per la seva integració a la producció industrial. El 1914, aquesta influent institució comptava amb gairebé dos mil associats, dels quals aproximadament un centenar eren dones, incloent-hi propietàries de negocis del sector. Gallwitz i Schimz van mostrar els seus dissenys als pavellons Das Haus der Frau instal·lats a les exposicions de Leipzig i Colònia celebrades el 1914.¹⁰

Queda molt per conèixer sobre la participació de les dones en el camp específic de la creació, edició i impressió de les vinyetes filatèliques, un camp obert a la investigació i a la reivindicació d'unes protagonistes víctimes d'un anonimat immerescut.

.....

Pau Medrano-Bigas (Barcelona, 1965), combina l'activitat com a dissenyador gràfic professional amb la seva tasca acadèmica com a investigador i professor docent de Disseny i Arts Gràfiques al Grau en Disseny de la Universitat de Barcelona. El seu camp d'interès se centra en el període entre el 1880 i el 1930, abastant els inicis del disseny gràfic, el paper dels il·lustradors i caricaturistes i el protagonisme dels oficis relacionats amb la publicitat, l'edició de llibres i revistes i la impressió. Escriu llibres, imparteix conferències i publica articles sobre aquests temes... Col·lecciona material gràfic i publicitari antic i, és clar, és un apassionat dels *reklamemarken*! Contacte: pau.medrano.bigas@ub.edu

Agraeixo l'ajuda inestimable a la recerca i l'amabilitat de Julia Rinck, bibliotecària i conservadora de la Col·lecció Gràfica del Museu Alemany del Llibre i l'Escriptura de la Biblioteca Nacional d'Alemanya (Deutsche Nationalbibliothek. Deutsches Buch- und Schriftmuseum Grafische Sammlung), amb seu a Leipzig.

NOTES AL TEXT

1. Aquest va ser el cas, per exemple, de la participació espanyola, representada majoritàriament per empreses catalanes. Catalunya i la seva capital Barcelona constituïen el centre neuràlgic de les arts gràfiques i de l'edició i la impressió de llibres i revistes a l'Estat espanyol.
2. TEICHMANN, Katrin. «Im Zeichen des Greifen. Reklame für die Bugra», pàgs. 662-703, a FISCHER, Ernst; JACOBS, Stephanie (Ed.). *Die Welt in Leipzig: Bugra 1914. Internationale Ausstellung für Buchgewerbe und Graphik 1914*. Hamburg: Maximilian-Gesellschaft, 2014.
3. *Katalog der internationalen Frauenliteratur im Haus der Frau auf der Weltausstellung für Buchgewerbe und Graphik Leipzig 1914, Mai-Oktober*. Leipzig: Verlag des Deutschen Buchgewerbevereins, 1914.

4. OPPLER-LEGBAND, Else. «Das Haus der Frau auf der Werkbundaussstellung», *Illustrierte Zeitung, Werkbund nummer: Herausgegeben in gemeinschaft mit der deutschen Werkbund ausstellung Köln 1914, Leipzig 21 May 1914*, pàg. 18.
5. Com a petita mostra de la nombrosa bibliografia generada al respecte del tema en diferents àmbits geogràfics: BIGGS, Mary. «Neither printer's wife nor widow: American women in typesetting, 1830-1950», *The Library Quarterly: Information, Community, Policy*, octubre 1980, vol. 50, núm. 4, pàgs. 431-452, The University of Chicago Press.
Más que viudas y huérfanas: Mujeres en el mundo editorial. Publicació de les ponències exposades a les jornades realitzades en el Centro Cultural España de México, abril de 2008.
 NICAISE, Fernande. «Typote Time: Femmes de caractère(s)», 8 març 2022, blog del Musée de l'Imprimerie et de la Communication Graphique, Lyon. www.imprimerie.lyon.fr
6. Entre els diferents Komitees für die Abteilung Buchhandel designats per cada país trobem l'única presència espanyola femenina a Das Haus der Frau, una dada fins ara mai esmentada. Es tracta de les catalanes Narcisa Freixas i Cruells (Sabadell, 1859-Barcelona, 1926) —compositora de música, escriptora, pedagoga i també pintora i escultora— i Dolors Monserdà Vidal (Barcelona, 1845-1919), escriptora, periodista, poetessa i dramaturga.
7. Fitxes biogràfiques de les artistes realitzades per Julia Blume, Institut für Buchkunst und Archiv der HGB de Leipzig i dissenyades per Anna Breit, 2003.
 Informació facilitada per Julia Rinck.
8. BLUME, Júlia. *Auszug aus der Chronologie der HGB Leipzig (1764-2023)*.
<https://www.hgb-leipzig.de/hochschule/geschichte/>
9. *Ibidem*, *Katalog der internationalen Frauenliteratur im Haus der Frau...*
10. STRATIGAKOS, Despina. «Women and the Werkbund: Gender politics and German Design Reform, 1907-14», *Journal of the Society of Architectural Historians*, vol. 62, num. 4, desembre 2003, pàgs. 490-511. University of California Press-Society of Architectural Historians.